

Desfilars la mitologia. Personatges mitològics que filen

Per MIREIA ROSICH

1 Veure CIRLOT, Juan Eduardo, *Diccionario de símbolos*, Ed. Siruela, Barcelona, 2016.

2 HOUSTON, Jean, *La diosa y el héroe*, Editorial Planeta, Buenos Aires, 1993, p. 18.

3 HESÍODE, *Teogonia*. Font cabdal per a explorar la cosmogonia i la teogonia de la cultura grega.

4 HESÍODE, *Teogonia*, 217 i 901 s. Hesíode les descriu com a filles de la Nit i les Tenebres i també com a filles de Zeus i Temis. És habitual trobar més d'una versió.

En molts mites i contes de fades el fet de filar apareix com un símbol de creació: crear la trama de la pròpia vida. Filar, cantar o ballar¹ són, en aquests relats, accions màgiques, creen i mantenen vida. Mitologies i religions estan farcides de símbols d'aquesta naturalesa que s'han d'anar desentrellant, precisament com si descabdellessis un fil. Com diu Jean Houston "Un mito es algo que nunca fue pero que siempre está ocurriendo"². El llenguatge poètic i simbòlic que utilitzen totes les tradicions quan intenten abordar temes transcendents és l'únic que ens apropa a la frontera entre la part humana i la divina, la part visible i l'oculta. Filar i desfilars, tan simbòlic en si mateix. En aquest article voldria aproximar-me als personatges mitològics que filen i posar alguns exemples de com s'han representat en diferents moments de la història de l'art.

Les Moires, filadores del destí

En la Grècia clàssica la simbologia del fil forma part del mateix misteri de la vida. En el relat de la creació de l'univers³ se'ns explica que tot sorgeix del caos. D'aquest caos primigeni emergiran les criatures primordials, que donaven forma humana a conceptes abstractes que espantaven els homes, vulnerables davant la immensitat natural. Les Moires, primeres filadores, eren filles directes de la nit (Nix), i les tenebres (Èreb)⁴, i personificaven el destí de cada persona. Cap llei ni cap Déu, per molt poderós que fos, podien canviar aquest

Átropos, Las Parcas o El Destino, Francisco de Goya, 1819-23. Museo del Prado.

5 *Ídem.*

6 Els noms originals són Μοῖραι, *Parcae* i *Nornir*, respectivament.

7 Homer parla de la Moira com a destí, però Hesíode parla de tres personatges.

8 Les germanes de les Moires són les Hores que també són tres. Altres personatges coneguts com les Gràcies, les Gorgones... són exemples de les múltiples tríades femenines.

9 També catalogat com “las Parcas”.

10 Originalment instal·lades a la coneguda com “Quinta del sordo”, casa comprada per Goya als afores de Madrid. En parla SÁNCHEZ CANTÓN, Francisco Javier, *Goya y sus pinturas negras en la Quinta del Sordo*, Barcelona, Vergara, 1963.

11 A la Quinta del Sordo es on va pintar la sèrie de “pintures negres”. *Ídem.*

12 Alfred-Pierre Joseph Agache (1843-1915) és un pintor acadèmic francès. Vegeu MARTIN, Jules, *Nos peintres et sculpteurs, graveurs, dessinateurs*, Flammarion, 1897, p. 11.

13 Roda de la fortuna, símbol molt emprat tant a l'antiguitat com a l'Edat Mitjana. Vegeu CHEVALIER, J. i GHEERBRANDT, A., *Diccionario de los símbolos*, Barcelona, Herder, 2003.

14 Entre el 3000 i el 1200 aC va emergir la cultura anomenada Minoica perquè els seus descobridors van relacionar les restes del Palau de Cnossos amb el rei Minos i la coneguda llegenda del minotaure.

15 Vegeu GRIMAL, Pierre, *Diccionario de Mitología Griega y Romana*, Paidós, 1981. Les fonts clàssiques sobre Ariadna: Apolodor, Plutarc, Pausànies o Ovidi, entre d'altres.

16 Niccolò Bambini (1651-1736), artista venecià del primer Barroc.

Parques, Alfred-Pierre Joseph Agache, 1885. Palais des Beaux-Arts de Lille.

destí perquè l'equilibri natural de l'univers no es pot trencar. Per això fins i tot Zeus els té por⁵. Les tres Moires gregues tenen el seu equivalent en les Parques romanes i en les Nornes nòrdiques⁶. Tres⁷ divinitats femenines –les tríades són molt habituals⁸– que s'encarregaven de regular la vida dels mortals simbolitzada per un fil. Cloto filava amb la filosa; Làquesis cabdellava i determinava la longitud del fil; i la tercera i més temuda, Àtropsos, el tallava amb unes tisores d'or i marcava el final. Àtropsos⁹ és el títol d'un quadre de Goya, avui al Museu del Prado¹⁰, on les Moires apareixen representades amb el característic estil del pintor, anomenat “pintures negres”¹¹. En l'obra d'Alfred Agache¹² *Les Parques* es poden apreciar les tres diferents tasques i la rosca de filar que alhora presenta una analogia amb la roda de la fortuna¹³. És l'atzar, la casualitat, la voluntat divina el que hi ha darrere de tot? En tot cas, sempre gira, com la roda.

Ariadna, el fil del laberint

Creta és la gran illa d'on va emergir aquella cultura enigmàtica coneguda com a minoica¹⁴, relacionada amb el Rei Minos. Ariadna és la filla del rei i germana del toro de Minos¹⁵. Ella li va proporcionar a l'heroi Teseu el fil, aquell fil que el salvaria perquè li permetria trobar el camí de retorn en els intricats passadissos del cau del Minotaure després d'haver-lo matat. Ella i el fil són la clau perquè la gesta es pugui complir i el malefici s'interrompi; el subjecta per traçar el camí. Curiosament, pocs han estat els artistes que han representat Ariadna com a portadora del fil. Aquest és el cas del quadre de l'italià Niccolò Bambini, on veiem en primer pla que li lliura el cabdell a l'heroi¹⁶. La majoria

Ariadna i Teseu, Niccolò Bambini, c. 1680-1700.

17 Ariadna s'escapa amb Teseu però aquest l'abandona a l'illa de Naxos. La majoria d'artistes han retratat l'abandó: Tiepolo, Angelica Kauffman, Frederick Watts, John William Waterhouse... entre molts altres.

18 Realment és filla de Zeus i de Metis, la deessa que personifica la intel·ligència. Zeus havia devorat Metis quan aquesta estava embarassada. GRIMAL, *op. cit.*

19 L'escultura crisolefantina construïda per representar Atena dins el Partenó mesurava més de 12 metres d'alçada. Va ser obra de Fídies (s. v aC), considerat el gran escultor de la Grècia clàssica.

20 Atenea "Simboliza la sabiduría, la civilización, la comunidad política de la ciudad, las actividades espirituales y manuales que deben ser efectuadas con inteligencia: la filosofía, la poesía, la música, y es además patrona del trabajo artesanal, así como del arte de tejer". MOORMANN, Eric M., *De Acteón a Zeus: temas de mitología clásica en literatura, música, artes plásticas y teatro*, Madrid, Akal, 1997.

de pintors i escultors l'han congelat just en el moment en què ella es desperta a l'illa de Naxos i s'adona que Teseu l'ha abandonada¹⁷. Però no es pot oblidar la importància del fil d'Ariadna i el que simbolitza quan pensem en els laberints interiors de tots els humans.

Atena, patrona de les teixidores

Una de les divinitats més importants del panteó Olímpic va ser Atena, sorgida del cap de Zeus¹⁸. Dona nom a la ciutat d'Atenes, de la qual n'és protectora. Era venerada dins el Partenó amb una escultura gegantina, obra de Fídies¹⁹. És una deessa complexa que apareix vinculada a molts mites i personatges. Aquí ens interessa en la seva faceta de patrona de les arts i els oficis²⁰ i, en concret, de les teixidores i filadores. Atena és una mestra, no només del teixir literal, amb els fils, també en el simbòlic, com a teixidora de pensaments. Ella infon astúcia a Ulisses i Penèlope, entre d'altres²¹.

Les Panatenees, en el seu honor, eren una de les festivitats més importants del món grec. La part més solemne i lluïda de les celebracions era la processó fins a l'Acròpolis. Hom li feia entrega del peple²² a la deessa com a ofrena. Mesos abans de la celebració, s'elegien les noies –verges–, les *arroforos*²³, que participarien en la confecció del teixit²⁴. El treball tèxtil era la labor femenina per antonomàsia i es tenia cura de la formació de les joves i de la sacralització d'aquest art.

21 A *L'Odissea* s'apareix en diferents moments per a donar-los indicacions. Ho analitza en clau simbòlica HOUSTON, *op. cit.* p. 222.

22 Vestit femení d'ús comú a tota la Grècia antiga.

23 Se'n parla amb molta exhaustivitat a BURKERT, Walter, *El Origen salvaje: ritos de sacrificio y mito entre los griegos*, Barcelona, Acanalado, 2011.

24 Després, per acabar-lo hi participarien moltes més dones. *op. cit.* BURKERT.

Noies en processó. Fris Est del Partenó, c. 447-433 aC. British Museum.

Aracne, el fil invisible

25 El mite és explicat a OVIDI, *Metamorfosi*, VI, 5, entre d'altres fonts.

26 L'escena de la falla d'Aracne es representa al fons del quadre. Atena és el personatge amb casc metàl·lic, el seu atribut principal.

27 Aquest quadre ha estat treballat per molts autors. Vegeu: ANGULO, Diego, *La mitologia en el arte español: del Renacimiento a Velázquez*, Madrid, Real Academia de Historia, 2010, p. 215 i ss.

En qualitat de gran teixidora, Atena està vinculada al mite d'Aracne²⁵, una mortal que va gosar desafiar-la vanagloriant-se de teixir millor. La insolència per part d'una humana acostuma a ser castigada per les divinitats amb violència. Malgrat que l'habilitat d'Aracne va quedar demostrada en una disputa entre les dues, Atena, irritada per l'afrontament, li tira una llançadora i la noia, trastocada, es vol suïcidar. La deessa li ho impedeix convertint-la en aranya. Teixirà sempre un fil preciós però invisible. La famosa obra de Velázquez *Las Hilanderas*²⁶ ho mostra en el pla del fons, on es distingeix Palas Atenea amb el casc²⁷.

Las Hilanderas, Diego Velázquez, 1656. Museo del Prado.

28 Rei d'Orcomen. Epònim dels Minies, nom que portaven els habitants d'una regió de Beòcia en temps d'Homer. *op. cit.* GRIMAL.

29 Dionís s'anomenava també *Bacus* (Βαχχος en grec, *Bacchus* en llatí).

30 Les Bacants, també dites *mènades* o *tiades*, formaven part del nombrós i desenfrenat seguici de Dionís. El nom de Bacant ve de Bacus (vegeu nota anterior). En el món de l'art han estat molt representades, sovint cobertes de pell d'animal, coronades d'heura com el déu i empunyant un tirs. En relació a la literatura clàssica cal destacar l'obra d'Eurípides del mateix títol: *Les Bacants*, tragèdia àtica del s. v aC.

31 Sobre les mènades i els rituals es poden consultar: PAUL VEYNE, François i LISSARRAGUE, Françoise, *Los misterios del Gineceo*, Madrid, Akal, 2003 i BURKERT, Walter, *Cultos místéricos antiguos*, Madrid, Trotta, cop. 2005.

32 Hi ha diferents versions del càstig a les germanes. Veure GRIMAL *op. cit.*

33 El mite de Filomela s'explica a PAUSANIES, I, 41, 8 s. APOLODOR, *Biblioteca*, III, 14, 8. OVIDI, *Metamorfosi*, VI, 426.

34 Procne, germana de Filomela, va ser capaç d'immolar el seu propi fill, Ictis, per a castigar el marit, Tereu. Van cuinar el fill i li van fer menjar sense que en fos conscient. Quan va descobrir els fets les va perseguir amb una destral. Es van salvar perquè els déus les van convertir en ocells. Fonts citades en la nota anterior.

35 Edward Coley Burne-Jones (1833-1898) pintor anglès membre de l'anomenada Germanat preraphaelita, *Pre-Raphaelite Brotherhood*, corrent artístic britànic de finals del XIX que reinterpretà molts mites antics i llegendes medievals.

Les Míniades, desafiant Dionís

Està clar que a les divinitats no pots fer-les enfadar perquè la seva ira recaurà de manera inexorable sobre els humans. Precisament per quedar-se a casa brodant, les tres filles de Míniades²⁸, anomenades Miniades, van ser castigades per Dionís (o Bacus)²⁹, que no va tolerar que no assistissin com a Bacants³⁰ a les festes del seu culte. De les poques aparicions públiques que podia fer una dona de classe benestant en un ritual eren les festes destinades a Dionís³¹. El càstig del déu del vi per menystenir-lo va ser fer créixer dels seus seients vinya i heura que proporcionaren llet i vi que, un cop begut, submergiren les noies en una bogeria mística que les conduí a espedaçar un dels seus fills com si fos un cérvol³².

Filomela, brodar la desgràcia

També un nen petit va ser la víctima expiatòria d'una història d'adulteri relacionada amb el fet de cosir. En aquest cas la protagonista és Filomela, una princesa atenenca³³ forçada pel marit de sa germana. Per tal d'amagar l'agressió, el cunyat li va tallar la llengua i la va tancar en una casa de camp. Ella, sense poder parlar, va esmerçar-se en plasmar en un brodat la seva desgràcia. Quan la tela va arribar a la germana, per venjança, van cuinar el fill de l'agressor³⁴. Edward Burne-Jones³⁵ ens la mostra al costat del teler en la seva reclusió en una xilografia.

Philomene, Edward Coley Burne-Jones, 1896. British Museum.

36 En el llibre MOSSE, Claude, *La mujer en la Grecia clásica*, Madrid, Nerea, 1990 es fan moltes reflexions sobre els personatges femenins d'Homer en aquesta línia.

37 Circe maga que habita l'illa d'Eea. Té poders màgics i pot transformar homes animals. HOMER, *Odissea*, X.

38 Calipso: Nimfa, reina de l'illa Ogígia reté durant set anys a Ulisses oferint-li la immortalitat. *Ibid.*, X.

39 Areté és esposa d'Alcínoos i mare de Nausica. Reis de l'illa dels feacis, *Ibid.*, VI.

40 Helena, esposa de Menelau, rei d'Esparta, va ser raptada pel príncep troià Paris, i això motivà la guerra de Troia que relata *La Ilíada*. Un cop finalitzada, Helena retornarà a la casa de Menelau. A *L'Odissea* es troba a Esparta.

41 Telèmac, fill d'Ulisses, ha anat a la cort de Menelau a cercar notícies sobre el seu pare *Ibid.*, IV.

42 HOMER, *La Ilíada* III, 125 ss.

43 *Ibid.*, VI, 490 ss.

Les teixidores d'Homer

Penèlope és el més cèlebre dels personatges femenins que teixeixen. Per confeccionar el sudari del seu sogre Laertes, pare d'Ulisses, teixia de dia i desfilava de nit. Amb aquesta activitat que ningú podia discutir, atès que era la labor femenina per excel·lència, va enganyar durant anys els pretendents³⁶ donant temps a Ulisses de retornar a la llar. L'astúcia de l'heroi té el seu equivalent en la de l'esposa. La seva iconografia en les obres d'art va quedar fixada des de molt d'hora i el teler és l'element que ens permet identificar-la de seguida. John William Waterhouse la representa dedicada al treball tèxtil i envoltada de tots els que la festegen amb insistència. L'arquetip de perfecta esposa i mare estava totalment unit al bon art de teixir.

Però la discreta i prudent Penèlope, esposa fidel d'Odisseu, no és l'única que apareix teixint en els versos homèrics –malgrat les arts plàstiques no n'hagin deixat tants testimonis. A *L'Odissea*, personatges tan enigmàtics com la maga Circe³⁷ o la deessa Calipso³⁸ també ho fan. Areté³⁹, reina dels feacis, també es passa els dies filant riques teles. Helena⁴⁰, retornada a la casa de Menelau, apareix amb el cabàs de la llana i el torn de filar durant la visita de Telèmac⁴¹.

A *La Ilíada*, Helena està teixint una gran tela púrpura on perfilava aqueus i troians⁴². Andròmaca és aconsellada pel seu espòs Hèctor que retorni al torn de filar, i ordena a les esclaves que també s'apliquin en el treball⁴³. Forma part intrínseca del que es considera l'univers femení.

Circe i els companys d'Ulisses, Giovanni Stradano, 1572. Palazzo Vecchio. [Vegeu detall.](#)

Penelope and the Suitors, John William Waterhouse, 1912. Aberdeen Art Gallery.

Herois fent de dones

44 En la iconografia artística es representa la reina Òmfale amb la pell de lleó i la maça, típics atributs d'Hèracles, com si li hagués usurpat els poders i, en canvi, l'heroi va vestit amb robes femenines i fila lli. Una de les fonts és DIODOR DE SICÍLIA, IV, 31.

45 El quadre *Hércules en la corte de Onfalia* (1537) té una versió al museu Thyssen-Bornemisza de Madrid i una altra al Herzog Anton Ulrich-Museum a Brunswick, Alemanya.

46 Marc Gabriel Charles Gleyre (1806-1874), pintor d'origen suís resident a França.

47 GRIMAL, *op. cit.*

Precisament degut a aquesta associació indestruïble entre la dona i el teler, quan els homes han hagut de camuflar-se entre dones, han agafat el fil o la filosa. Aquest és el cas d'Hèracles en la seva estada a la cort de la reina Òmfale ⁴⁴ on, durant tres anys, el gran heroi dels dotze treballs porta vestits de dona i se'l representa filant lli als peus de la monarca. Així ho reflectiran els artistes Lucas Cranach⁴⁵ o Charles Gleyre⁴⁶.

Em pregunto si quan la mare d'Aquil·les el va amagar a la cort de Licomedes a Esciros⁴⁷ –perquè passés desapercbut i no se l'enduguessin a la guerra de Troia– també filaria. Probablement, però en aquest cas l'art no ens n'ha deixat rastre.

Hèracles i Òmfale, Lucas Cranach el vell, 1537. Herzog Anton Ulrich Museum.

Hèracles i Òmfale, Charles Gleyre, 1862.

48 Vegeu FERNÁNDEZ, Olaya, *El Hilo de la vida. Diosas tejedoras en la mitología griega*. Treball de la Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED).

49 Carl Gustav Jung, Joseph Campbell, Mari-Louise Von Franz, Christine Downing, Anne Baring, Jules Cashford, Marion Woodman, Jean Houston, per citar-ne alguns. N'hi ha molts altres.

50 En terme de psicologia junguiana l'ànima en cas dels homes i l'ànima en cas de les dones.

Conclusions

Filar la llana, teixir, dirigir el treball del servei i rebre visites formava part de les tasques domèstiques fonamentals de la dona a l'antiga Grècia. Socialment aquest era el seu rol. En general, la seva vida transcorria dins de la llar, anomenada *oikos*, que inclou, no només la casa en si, sinó el que es consideraria una hisenda, de més o menys grandària en funció de l'estatus social. Per tant, multitud de personatges femenins utilitzen el treball tèxtil com a mitjà per a expressar-se, per a salvar-se, per a protegir-se, per a venerar... era el seu territori i existeixen molts estudis que ho revisen des d'un punt de vista feminista⁴⁸.

En una aproximació més psicològica a la mitologia –defensada per molts autors⁴⁹– es contempla l'acte de teixir com a símbol de la confecció del gran tapís de la vida, i llavors la trama de fibres, vertical i horitzontal, es confecciona en la gran dansa dual: la part masculina i la femenina (Penèlope-Ulisses, Andròmaca-Hèctor... o Heracles-Òmfale), la part humana i la divina (Atenea-Aracne), la part racional i la irracional (Miníades-Dionís), etc.

També s'han interpretat les figures femenines, que en les narracions apareixen silencioses teixint, com allò que correspondria a l'ànima⁵⁰ de la persona, essent l'ego aquest heroi que està centrat en l'acció trepidant però que en algun moment ha de retornar a fusionar-se amb la seva ànima interior. Les dues parts són fonamentals per a la història. Sota aquest prisma, Penèlope seria l'ànima d'Ulisses i Ariadna la de Teseu (i Beatriz la de Dante o Dulcinea la del Quixot).

Desfilar la mitologia, doncs, és una tasca que no té fi i a la qual sempre es pot retornar, des de múltiples disciplines. ●